

УДК 911.5

КАЗАКОВ В.Л., КАЛІНІЧЕНКО О.О.

ІСТОРИЧНІ ЛАНДШАФТИ ТЕРИТОРІЇ ЗАЛІЗОРУДНИХ РУДНИКІВ ТАРАПАКІВСЬКОГО ПЛАСТА МІСТА КРИВОГО РОГА

Вступ. Вивчення історичної спадщини минулого є важливим завданням для географічної та історичної науки. Зокрема в статті розглянуте питання історичної структури та розвитку рудників і ландшафтів в зоні Тарапаківського пласта.

Основний матеріал. Рудні поклади Тарапаківського родовища переважно розміщуються у східному та частково у західному крилах Тарапако-Ліхманівської антикліналі, яка простягається субмеридіонально на 15 км від балки Іюнова (селище Карнаватка) до гирла балки Тимашева на півдні. У всіх рудних покладах основу складають метаморфогенні кварц-магнетитові руди. Вони залягають у формі лінзо- та пластоподібних покладів на виходах материнських залізистих кварцитів саксаганської свити під поверхню її неузгодження з гданцівською

світою. На Тарапаківському родовищі рудні поклади відрізнялися крутим падінням на схід під кутом 50-60°, невеликою потужністю 1–10 м (переважно 7 м) та наявністю 2-3 і більше шарів. Їх особливістю була значна протяжність по простяганню та падінню. Середній вміст заліза в рудах 56%. Рудні поклади виходили на поверхню, або були перекриті четвертинними відкладами невеликої потужності (лесоподібні суглинки та ін.). Поклади залізних руд мали промислове значення, лежали неглибоко, тому їх швидко залучили до гірничої справи.

Історія гірничої справи. Поклади багатих залізних руд Тарапаку розроблялися з 1893 року. Перші розробки проводилися упродовж 2 років (1893-1895 рр.) селянами містечка Кривого Рогу землі, яких знаходилися в межах Тарапако-Ліхманівської антикліналі, де руди виходили просто неба [7]. Кожен власник мав у крутому схилі, де відслонювався рудний пласт, невеликий кар'єрчик розмірами лише в кілька десятків квадратних метрів. З початком епохи “рудної лихоманки”, від 1895 року на покладах усієї антикліналі започатковуються один за одним 32 рудники – 29 з них (пізнішими даними 26 і менше) на Тарапаківському пласту (східне крило антикліналі). Рудники належали різним акціонерним товариствам і дрібним підприємцям.

До початку вивчення залишків ранньої індустріальної епохи Кривбасу авторами спочатку проведена реконструкція стану рудників Тарапаку на період найбільшого їх розвитку – на 1901-1905 рр., 1910-1917 рр., а також до початку 60-х рр. ХХ ст. Для реконструкції використані фондові матеріали наукових установ, старі карти, старі геологічні і гірничі описи тощо. Слід відмітити, що докладних описів більшості рудників не збереглося. Перші достовірні відомості про рудники Тарапаку подані в раритетному виданні “По Екатерининской железной дороге” [5]. Але і в ньому більш менш детально описані лише 4 найбільші рудники, решта являли собою невеликі розробки за обсягами видобутку залізної руди. Після виходу цього видання кількість рудників поповнилася ще кількома, змінювалися господарі і відповідно назви.

До 1903 року на пласту засновано 29 рудників (перелік даних з півночі на південь): Б.К.Д., М.С. Копилова №1, Д. Перрі і Браїловського (2 рудники), Південного гірничо-промислового товариства, М.С. Копилова №6, Любаровського №3, Кравцова, Д. Перрі і Браїловського (№4), Товариства Костянтинівських заводів №2, С. Левінсона (колишній Хотомлянського), Любаровського №2, Сінайського і Ільєва («Наdejда»), М.С. Копилова №5, Любаровського №1, Д. Перрі і Браїловського (№2), Мензона і Голодця, М.С. Копилова №3, Айзенштейна і Стронгіна, М.С. Копилова №8, Айзенштейна і Стронгіна, М.С. Копилова №4, Когона і Левінсона, Діканського і Манухіна, Д. Перрі і Браїловського №3, М.С. Копилова №2, Рахманово-Криворізького товариства («Желтуха»), Когона-Беренштейна і Бродського («Благодать»), В.С. Лаптева [5]. Загальна видобувна здатність усіх рудників на початок ХХ ст. була незначною – 480 тис. т. залізної руди.

Ю.Г. Гершойгом і Е.К. Фуксом на підставі дореволюційних матеріалів складена узагальнююча таблиця рудників за увесь час їх існування цього пласту, вказані точні дати їх виникнення і лише деяких закриття (табл. 1) [7]. Рудники розташовані за простяганням пласту – з півночі на південь (рис. 1).

Порівняння даних різних років дозволяє зробити деякі припущення про наступні зміни в стані рудників у дореволюційний час. Так у 1913 р. в якості співвласника 2 рудників з'являється Каменькович – на одному з рудників він

Таблиця 1.

Перелік усіх працюючих і закіннутих рудників рудоуправління ім. газети «Правда» на 1936 р (розташовані з півночі на південь)

№	Назва рудника	Початок роботи	Припинення роботи	Стан на 1.01.1936 р
1	«Б.К.Д.»	1895	1919	Працює
2	Копилова №1	1895	-	Працює
3	Перрі і Браїловського №1	1898	Невідомо	Закінутий
4	Перрі і Браїловського №5	1899	-:-	-:-
5	Південного гірничопромислового товариства №5	1900	-:-	-:-
6	Копилова №8	1904	-:-	-:-
7	Копилова №6	1904	-:-	-:-
8	Любаровського №3	1899	-:-	-:-
9	Кравцова №1	1899	-:-	-:-
10	Перрі і Браїловського №4	1900	-:-	-:-
11	Товариства Костянтинівських заводів №2	1899	-:-	-:-
12	Каменьковича і Бабицького (колишній Левінсона)	1913	-:-	-:-
13	Любаровського №2	1899	-:-	-:-
14	«Наdejда» Сінайського і Ільєва	1899	-:-	-:-
15	Копилова №5	1900	-:-	-:-
16	Любаровського №1	1900	-:-	-:-
17	Перрі і Браїловського №2	1899	-:-	-:-
18	Мензона, Каменьковича і Голодця	1899	-:-	-:-
19	Копилова №3	1900	-:-	-:-
20	Айзенштейна і Стронгіна	1899	-:-	-:-
21	Новокриворізького товариства	1905	1909	-:-
22	Діканського і Манухіна	1900	1909	-:-
23	Перрі і Браїловського №3	1900	1909	-:-
24	Копилова №2	1900	1909	-:-
25	Перрі і Браїловського №6	1900	1909	-:-
26	Пастухова і В.С. Лаптева	1900	1909	-:-

приєднується до Мензона і Голодця, інший переходить до нього разом ще з одним підприємцем Бабицьким від власника Левінсона. Таким чином останній рудник змінив 3 господарів. Співвласник самого південного рудника В.С. Лаптева – Пастухов в історії з'являється пізніше 1903 року, але саме його прізвище у після революційний період буде присвоєне усім затопленим кар'єрам південного Тарапаку. Рудник Д. Перрі і Браїловського №6 теж виник пізніше 1903 р. після об'єднання 2 дрібних рудників Рахманово-Криворізького товариства і Когона-Беренштейна і Бродського. Рудник Новокриворізького товариства утворився у 1905 р і явно через поєднання близько розташованих в одному місці рудників М.С. Копилова №8, Айзенштейна і Стронгіна, М.С. Копилова №4, Когона і Левінсона. М.С. Копиловим у 1904 р. відкритий новий рудник біля руднику №6, а назва йому явно була запозичена з ім'я рудника №8, скоріше проданого Новокриворізькому товариству.

Найзагадковішим гірничодобувним суб'єктом історії Тарапаку є рудник ДЮМТ (Донецько-Юрїївського металургійного товариства), який вів видобуток напередодні революції у середній частині Тарапаку (перед 1918 р.) і виключно підземним способом. ДЮМТ викупили кілька рудників і освоїли нові рудні поля.

Таким чином, в дореволюційний час на Тарапаку діяло 29 рудників (на

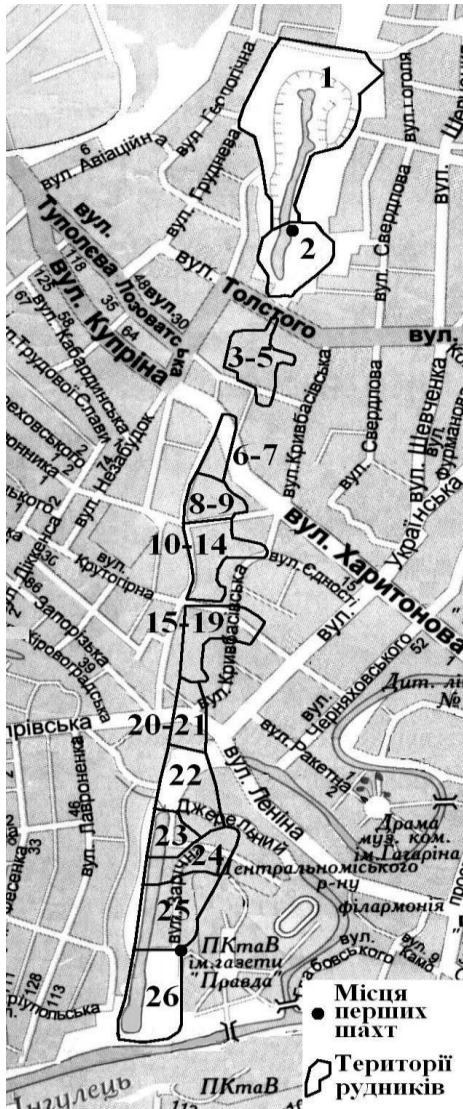

Рис. 1. Географія найстаріших рудників Тарапаківського пласта

саме на Тарапаку будуються перші шахти. Унікальність описаної місцевості полягає в тому, що саме на руднику Копилова №1 була закладена перша шахта в Кривбасі, про яку є точні дані на 1903 рік – глибина 53 м, 2 підземні горизонти, штрек довжиною 255 м. Для підйому руди на руднику діяла парова машина потужністю 12 к. с. Доставка руди відбувалась на станцію Карнаватка гужовим транспортом.

Центральні рудники Тарапаку. Найгірша доля спіткала рудники розташовані південніше РУ Копилова №1 (табл. 1). Рудники мали злидений вигляд. Лише на 3-х з них (Копилова №2, Перрі і Браїловського №3 і Любаровського №1) у роботі застосовувались невеликі парові механічні підйомники, на інших руда з кар'єрів піднімалась на поверхню кінними барабанами або навіть просто на носилках. Руда відвозилася до станції Карнаватка підводами селянами Кривого Рогу. Рудники йшли майже без переривів по простяганню Тарапаківського пласта. На сьогоднішній день, через вкрай мізерну архівну інформацію про центральні рудники, встановити точне

1903 р.), 26 рудників на 1913 р, приблизно 5 перед 1918 роком. Більшість рудників припинили роботу у першій половині 1918 року (рис. 1).

Північні рудники. Самим північним рудником був рудник “Б.К.Д.” синдикату трьох металургійних товариств Росії – Брянського, Криворізького, Донецького. На 1903 рік рудник мав вражаючі розміри. Кар'єр був дуже довгий – 420 м (зорієнтований субмеридіонально) і вузький – 42 м по контуру бровки виробки, глибина сягала 15 м, але у наступні роки вона зросла удвічі. Обабіч кар'єру складували розкривні породи в 2 відвали. На кар'єрі працювали 4 кінні барабани. Добувні роботи велися відкритим способом. До руднику була прокладена залізниця довжиною майже 2 км від станції Карнаватка Катерининської залізниці. Рудник з 1901 року працював з перебоями. Він був найбільшим на Тарапаку – давав до 30-40% усього видобутку руди на пласту.

З півдня до рудника “Б.К.Д.” примикав найбільший з 6 рудників російського купця М.С. Копилова – рудник №1. На момент переходу до підземних розробок кар'єр досяг значних розмірів – 270 м завдовжки, 75 м завширшки і глибиною 45 м. Відвал порожніх порід і наносів знаходився переважно на схід від кар'єру, ще два малі відвали у вигляді невисоких (до 5 м) горбів примикали з півдня і з заходу (на півночі кар'єру). Через дорожнечу земель під розширення кар'єрів

розташування тих чи інших рудників майже неможливо. Проте нами зроблена така спроба, хоча до неї слід відноситись як до «приблизної» (рис. 1).

Рудники є маленькими, власників було дуже багато. Основними об'єктами індустріальної спадщини (ОІС) виступають кар'єри і відвали. Кар'єри не перебільшували довжину 30-100 м, а єдині контури кількох кар'єрів найбільше доходили до 180 м. Відвали споруджувались поруч, мали вигляд невисоких горбів (до 5-8 м заввишки) або платоподібних насипів округлої і видовженої форм висотою до 10-15 м, площею до 0,2-0,3 га (для порівняння окремі відвали сучасних криворізьких ГЗК доходять до 1,2 тис. га). Відвали відсипалися обабіч відкритих рудорозробок – на схід і на захід від кар'єрів.

Найбільш достовірно можна говорити про *південні рудники Тарапаку* (рис. 1), власників і розміщення яких точно встановлено [4, 6]. До 1909 року тут працювало 5 рудників (з півночі на південь) – Діканського і Манухіна, Д. Перрі і Браїловського №3, Копилова №2, Д. Перрі і Браїловського №6, Пастухова і Лаптева. Довжина суцільної кар'єрної ділянки 1,25 км, глибина виробки 40 м [1]. Між кар'єрами різних рудників існували перемички (стіни з корінних кристалічних порід висотою до 6 м). Західні борти кар'єрів були дуже крутими, східні похиліші, через які і відвантажувалась руда. Ширина кар'єрів досягала 50-75 м. Розкривні породи складувалися у невисокі (10-15 м) платоподібні і карликові горбисті відвали одразу за бровкою східних бортів кар'єрів в долині р. Саксагань та біля русла р. Інгулець. Відвали чітко корелюються з межами кар'єрів, тому їх ідентифікація з конкретним рудником не представляє труднощів. Загалом південними рудниками створено 10 відвалів. Є інформація про перехід на підземний видобуток залізної руди цими рудниками. Найімовірніше це відбувалося ще до їх затоплення у 1909 році, бо після гідротехнічної катастрофи розробки не відновлювалися. Відомим є місце розташування однієї з шахт рудників (рис. 1), зараз це територія профілакторію «Каскад».

З розвитком південних рудників Тарапаку пов'язана й історія ще одного об'єкту індустріальної спадщини (ОІС) – відвідного каналу р. Саксагань – першого гідротехнічного спорудження на ріках Кривбасу (1908 р.), будівництво якого зумовлено розвитком гірничодобувних робіт.

Рудопромисловець Діканський хотів віднести русло р. Саксагань на 100 м на схід від власного кар'єру. Між каналом і відрізком колишнього русла почав відсипатись відвал розкривних порід як додаткова перешкода для річкових вод. Йому не вдалося дійти згоди з власником земель та сусідами рудопромисловцями і добудувати канал. У 1909 році внаслідок весняної повені на р. Саксагань (квітень – початок травня) і прориву її водами східного борту кар'єру південні рудники були затоплені всі. Зараз це довге і вузьке озеро. Відвал відсипаний під час риття каналу тривалий час був штучним островом на р. Саксагань.

Гірничі роботи перед 1918 р. Рудник ДЮМТ (рис. 2). На руднику побудовано 7 невеликих шахт, відомості про які зафіксованих у архівах – шахти №№ 3 і 4 (глибиною -96 м), 5, 7 і 8 (-64 м), 9 (-45 м), 11 (-34 м) [2]. Як для дореволюційних шахт глибина була середньою 45-96 м, але по простяганню пласта розробки вражають своїми розмірами шахти № 3-4 – 410 м, №11 – 20 м, № 7-8 – 200 м, №9 – 100 м, загалом довжина підземних виробок становила 730 м.

Стволи шахт вертикальні. Шахти мали від 3 (шахти № 7-8) до 2 (шахти № 9, 3-4) підземних горизонтів, з висотою поверхів 10-20 м, система розробок була ярусною, яка була більш притаманна розробкам малопотужних рудних

частково. Визначені місця знаходження промислових об'єктів у минулому, що можна оцінювати вже як зниклі.

За станом збереженості на сьогоднішній день усі ОІС Тарапаку, які функціонували в різні часи, можна поділити на 3 групи (рис. 4): 1) відносно добре збережені – наявні у своїх первинних розмірах і особливостях будови; до них слід віднести частково затоплені кар'єри колишнього рудника Б.К.Д.–Копилова № 1, по 3 відвали з кожної груп південних, центральних і північних рудників, полотно вивізної залізниці руднику Б.К.Д. – у радянський час руднику Змичка і шахти ім. Калініна; 2) ОІС, які збереглися частково – зрізані частини відвалів, не повністю засипані кар'єри, залишки бортів кар'єрів; до цієї категорії правомірним є віднести: на півночі – відвали рудників Б.К.Д. і Копилова №1, ствол шахти ім. Калініна, «бики» парового рудопідйомнику кар'єру руднику Копилова №1 (рідкісні залишки індустріального спорудження дореволюційного часу віком понад 105 років), шматочок кар'єру рудників Д.Перрі і Браїловського № 1 і № 5, відвал руднику Д.Перрі і Браїловського № 4, 6 відвалів південних рудників; затоплені зараз поверхневими та підземними водами кар'єри зі збереженими західними бортами південних рудників Тарапаку; 3) повністю втрачені ОІС – шахти, підземні виробки, дрібні відвали, майже повністю засипані або забудовані кар'єри центральних рудників, більшість парових і кінних рудопідйомників.

Висновки. Ступінь порушеності стародавніх (100 років і більше) ОІС на Тарапаку є досить значною. Основними збереженими в різній мірі ОІС є відвали і кар'єри, полотно залізниці дореволюційної побудови. Найменша кількість збережених ОІС на місці центральних рудників. Найкраще вціліли ОІС південних рудників з презентабельними відвалами і затопленими кар'єрами та ОІС північних рудників – руднику Змичка, з частково затопленим красенем кар'єром і відвалами. Найбільш перспективними для створення історичних ландшафтно-індустріальних парків є південь і північ Тарапаку, причому частина південних рудників і зараз входить до державного геологічного заказнику «Скелі МОДРу», який можна розширити, долучивши до нього стародавні гірничі об'єкти.

1. Геологическая характеристика неразрабатываемых залежей участка №6 Тарапаковского рудного простирания рудоуправления им. Кирова и Ильича терста «Дзержинсруда». – Кр. Рог: Кривбаспроект, 1953 – 15 с. 2. Гершойг Ю.Г. Тарапаковское месторождение железных руд на Криворожье. – Кривой Рог: КГРБ, 1932. – 81 с. 3. Захарченко О.В. Шахты были здесь до революции. А провалы земли – сейчас // Металлург. – 2004. – № 13. 4. Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. История горного дела в Криворожском бассейне. – Киев: Тех. лит-ра УССР, 1956. – 342 с. 5. По Екатерининской железной дороге. Выпуск 1. – Екатеринослав: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1903. – 140 с. 6. Фукс Э.К. Неработающие железные рудники Криворожского района. – Кривой Рог: КГРТ, 1929. – 50 с. 7. Фукс Э.К., Гершойг Ю.Г., Жилкинский В.В. Геологический очерк Тарапаковского месторождения железных руд на Криворожье. – Кривой Рог: КГРТ, 1936. – 21 с.

In article authors present the results of field and archived history and geographical researches of landscapes of industrial territories of one of old industrial areas of city of Krivoy Rog, where a booty was of iron-stones at the end of 19 – to a 20 first half century.